

**TURKISTONDAGI JADIDCHILIK HARAKATIGA MAHMUDXO‘JA
BEHBUDIYNING TA‘SIRI .**

Axrorov Ixtiyor Doniyorovich

Buxoro davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: maqolada Jadidchilik harakatida Behbudiyning tegishli sohalar ravnaqiga qo‘shgan hissasi, yaratgan darslik va o‘quv qo‘llanmalarini, shuningdek, matbuot hamda teatr, zamonaviy adabiyotga oid faoliyati tarixiy manbalar asosida ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: jadid, harakat madaniy-ma‘rifiy jamiyatlar, taraqqiyot, ta‘lim, tarbiya, darslik, matbuot, teatr, kutubxona

Аннотация: В статье научно-теоретически анализируется вклад Бехбудия в развитие соответствующих областей в движении Джадидчества, его учебников и учебных пособий, а также его деятельность в области прессы, театра и современной литературы на основе исторических источников.

Ключевые слова: Джадид, движение, культурно-образовательные общества, прогресс, образование, воспитание, учебник, пресса, театр, библиотека.

Annotation: The article provides a scientific and theoretical analysis of Behbudi's contribution to the development of relevant areas in the Jadid movement, his textbooks and educational manuals, as well as his activities in the fields of press, theater, and modern literature, based on historical sources.

Keywords: Jadid, movement, cultural-educational societies, progress, education, upbringing, textbook, press, theater, library.

Kirish. Mahmudxo‘ja Behbudi XX asr bo‘lag‘asidagi Turkistonning orzu armonlaridan biri sifatida maydonga keldi u o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy harakatlarida faol qatnashgan eng yirik namoyandasi, yangi zamon o‘zbek madaniyatining asoschisi edi. Turkiston jadidlarining tan olingan rahnamosi, mustaqil jumhuriyat g‘oyasining yalovbardori, yangi maktab goyasining nazariyotchisi va amaliyotchisi, o‘zbek dramachiligini boshlab bergan birinchi dramaturg, teatrchi, noshir, jurnalist edi. U tariximizning goyat og‘ir va murakkab bir davrida yashadi. XVI asrdan boshlangan inqiroz va turg‘unlik, jaholat va mutaassiblik avj pardasiga chiqqan, o‘zaro janjal, mahalliy urug‘chilik nizolari millatni behad holdan toydirgan ediki, bu imkondan foydalanib o‘lkatni zabt etgan Rossiya zo‘r berib, uni turg‘un va tutqun saqlashga urinar edi. Mana shunday bir sharoitda millatni butunlay mahv bo‘lish va Vatanni butkul g‘orat etilish

xavfidan asrab qolish, avlodlarni erk va ozodlik, mustaqillik ruhida tarbiyalash, ma’rifat va taraqqiyotga boshlash jadidlar nomi bilan tarixga kirgan Behbudiy boshliq fidoyilar zimmasiga tushdi.

Siyosiy, ijtimoiy faoliyati va bilimining kengligi jihatidan Turkistonping o‘sha vaqtidagi jadidlaridan unga teng keladigani yo‘q deb o‘ylayman.

Fayzulla Xo‘jayev

Mahmudxo‘ja Behbudiy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotida birinchi o‘rinni olurga loyiq zotdur.

Hoji Muin ibi Shukrullo

Tariximizning so‘nggi yuz yildan ortiqroq davrida xalqimizning eng katta armoni bo‘lib kelgan bugungi istiqlool kurtagi dastlab mana shu jadidlar ko‘ksida nish urib yetilgan edi. [1;1,2-b]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. XX asr o‘zbek maorifi va madaniyati, qolaversa, bugungi mustaqillik tafakkurimiz, ehtimolki, shu jadidlar oldida burchlidir. “Usuli jadid”, “usuli savtiya” nomlari bilan shuhrat topgan yangi maktabni Turkistonda shular tashkil qildilar. Shular birinchi bo‘lib zamonaviy oliy maktab g‘oyasini ilgari surdilar, o‘nlab jamiyatlar, shirkatlar uyushtirib, ular yordamida qanchadan-qancha yoshlarni taraqqiy qilgan Ovrupo mamlakatlariga o‘qishga yuborishga muvaffaq bo‘ldilar. O‘zbek teatrining birinchi g‘ishtini qo‘ygan, nashru matbuotini boshlab bergan ham shulardir.

Jadidlar o‘z hisoblaridan maktablar ochib, yosh avlodni istiqloolga tayyorladilar, she’r va maqolalar, sahna asarlari orqali milliy ongini shakllantirishga, milliy g‘urur va iftixor tuyg‘ularini singdirishga urindilar (Rusiya qonunlari imkon bergan darajada Turkiston musulmonlarining sha’nu sharafini himoya qildilar), inqilob yillarida esa mustaqillik bayrog‘ini baland ko‘tardilar.

Mahmudxo‘ja Behbudiy mana shu fidoyilar orasida mumtoz bir o‘rinni egallaydi. U mana shu Turkiston jadidchilik harakatinnig boniysidir. Uning hayoti va ijodiy faoliyati haqida 20-yillarda mahalliy matbuotda Sadriddin Ayniy, Hoji Muin ibn Shukrullo, Laziz Azizzoda kabi zamondoshlari tomonidan bir qator maqola, xotiralar e‘lon qilingan. Keyingi yillarda, xususan, mustaqillikka erishilgandan so‘ng jadidlar faoliyatini o‘rganishga harakat kuchaydi. Behbudiy yaratgan asarlar ham qayta nashr etila boshlandi. Shu munosabat bilan 20-yillar adabiyotshunosligi materiallariga ehtiyoj o‘sib bordi. Jumladan, Behbudiy tarjimai holini yoritishda Hoji Munining 1922-23 yillarda o‘zi muharrirlik qilgan “Mehnatkashlar tovushi” (1922), “Zarafshon” (1923) gazetalarida chop etgan maqolalari muhim ahamiyatga ega.

Yosh Mahmudxo‘ja dunyoqarashining shakllanishida Rossiya jadidchilik harakatining asoschisi Ismoilbek Gaspralining xizmati katta bo‘lgan, Sharqu G‘arbning tarix va madaniyatini chuqur bilgan, arab, fors tillari bilan bir qatorda ingliz, nemis, fransuz tillarida ham erkin so‘zlasha olgan bu kishi 1881-yilda rus tilida “Rossiya musulmonligi” kitobini yozadi. Bu kitobda u, Rusiyada yashovchi barcha musulmonlarning o‘zligini saqlab qolish yo‘li bitta, u ham bo‘lsa, ma’rifat va u orqali mamlakatning ijtimoiy, siyosiy, madaniy hayotiga tengma-teng aralashishga erishmoqdir, degan fikrni ilgari suradi. Bu yo‘ldagi birinchi qadam “usuli jadid”,

“usuli savtiya” nomlari bilan tarixga kirgan yangi maktablarni tashkil qilish bo‘ldi. “Al-on Rusiyadagi minglar ila nizomlik maktablar va sobiq nashr bo‘lgan va hozir fa‘lan nashr bo‘lub turg‘on yuzlar ila islomiy majalla va jaridalarining barcha muharrir va muridlari ul zoti sutuda sifotni shogirdlaridur, deb yozganlar”, edi Behbudiy 1914-yilda) [3;118,119-b]

1884-yilda Ismoilbekning mashhur “Tarjumon” gazetasiga obuna bo‘lgan 1000 kishining 200 tasi Turkistondan edi.

Ismoilbek 1892-yilda Turkistondagi maktablarni isloh qilish, “usuli savtiya”ni joriy etish taklifi bilan general-gubernator N. O. Rozenbaxga murojaat etdi. Javob ololmagach, 1893-yilda Toshkentga keladi, Samarqand, Buxoroda bo‘ladi. Mahalliy xalq bilan gaplashib, dastlabki yangi usul maktablarini ochishga muvaffaq bo‘ladi. So‘ng 1897-yilda yana Turkistonga keladi. Barcha narsaga qiziquvchan Mahmudxo‘janing yaqin va O‘rta Sharqda nomi tanilgan Ismoilbek Gaspralining Turkiston safarlaridan bexabar qolishi qiyin edi. To‘g‘ri, Ismoilbek kelib Turkistonda ochib ketgan yangi maktablar uzoq davom etmadi, g‘ayrisha‘riy sifatida mutaassiblar tomonidan yopildi. Lekin “Tarjumon”ning mushtariylari ko‘payib bordi. Ustoz va shogird munosabatlari samimiy do‘stlikka aylandi Behbudiy o‘z xotiralarida ustoz bilan uchrashuvlarini ixlos va muhabbat bilan tilga oladi.

1899-1900-yillarda Behbudiy Buxorolik do‘sti Hoji Baqo bilan haj safariga chiqadi. “1318 sanayi hijriyasi tavofi Baytullog‘a Kafkaz yo‘li ila Istambul va Misr al-Qohira vositasila borib edim. Muddati safarim sakkiz oydan ziyoda cho‘zilub edi yozadi Behbudiy bu haqda dunyo ko‘rishi izsiz ketmaydi. [4;176,177-b] Safar yangi maktab haqidagi qarashlarini mustahkamlaydi. Uning tashabbus va g‘ayrati bilan 1903-yilda Samarqand atrofidagi Halvoyi (S. Siddiqiy), Rajabamin (A. Shakuriy) qishloqlarida yangi maktablar tashkil topadi. Adib ushbu maktablar uchun darsliklar tuzishga kirishadi. Ketma-ket unnig “Risolayi asbobi savod” (1904), “Risolayi jug‘rofiyayi umroniy” (1905), “Risolayi jug‘rofiyayi Rusiy” (1905), “Kitobat ul-atfol” (1908), “Amaliyoti islom” (1908), “Tarixi islom” (1909) kabi kitoblari paydo bo‘ladi.

1903-yilda Halvoyida qurilgan maktab binosi hozir ham saqlanib kelmoqda. Shakuriy maktabini esa Behbudiy 1908-yilda Samarqandga o‘z hovlisiga ko‘chirib olib borgani ma‘lum.

Toshkentda, Fargona vodiysida yangi maktablar tashkil topa boshlaydi. Ibrat, Munavvarqori, Avloniy, So‘fizoda nomlari tilga tushadi. Bular hali kifoya emas, millat bolalarini taraqqiy topgan shaharlarga o‘qishga yuborish kerak. Mirmuhsin SHermuhamedov va bir qator o‘zbeklar Markaziy Rusiyaga Ufadagi “Oliya” madrasasiga yo‘l oladilar, “Oliya” da o‘ndan ortiq o‘zbek o‘qiydi. 10-yillarda Varshavada, Olmoniyada, Moskva, Peterburgda o‘zbeklar o‘qigani ma‘lum.

Uning iqtisodiy ta‘minot manbaini madaniy-ma‘rifiy xayriya jamiyatlari, boy-badavlat kishilar tomonidan savob olish va millat nufuzini ko‘tarish uchun berilgan beminnat ehsonlar tashkil etdi. Jadidchilik va jadidlar asosan o‘rta hol musulmon ziyolilari hamda dunyo ko‘rgan ilg‘or ruhdagi savdogardan iborat bo‘ldi. Toshkentlik Saidkarim Saidazimboy o‘g‘li, Turkistonlik Saidnosir Mirjalilov (taniqli yozuvchi Oybekning qaynotasi), Andijonlik Mirkomil

Mirmo‘minboev va boshqa boylar jadidchilik harakati rivojlanishiga katta iqtisodiy hissa qo‘shdilar.

Jadidlar har xil xayriya jamg‘armalarini tashkil etish, boy va badavlat kishilarning ortiqcha mablag‘larini millat va Vatan manfaati yo‘lida sarflashga ham katta e‘tibor berdilar.

Toshkentda 1909 yilda “Ko‘mak”, 1913 yilda “Dorilu ojizin” Buxoroda 1910 yilda “Tarbiyai atfol” xayriya jamiyatlari tashkil etiladi. Ularning oldiga qo‘yilgan asosiy maqsad sarmoya topib, jadid maktablariga yordam berish va iqtidorli yoshlarni Turkiya va boshqa xorijiy mamlakatlarga o‘qishga yuborishdan iborat bo‘ldi. [5;4-b]

“Ko‘mak”ning ta‘sischilari Munavvarqori Abdurashidxonov, Nizomqori Xasanov, Abdulla Avloniy, Basharulla Asadullaxo‘jaev va Toshxo‘ja Tuyuqboevlar bo‘ldi. Bu va “Tarbiyai atfol”ning yordamida 1911 yilda 15 ta, 1912 yilda 30 ta turkistonlik iqtidorlik yoshlar Istanbulda o‘qiganligi haqida ma‘lumot bor.[6;3-b]

Mahmudxo‘ja 1903-1904-yillarda Moskva, Peterburgga boradi, 1906-yilda Qozon, Ufa, Nijniy Novgorodda bo‘ladi. Bular sayohat emas, xizmat safari edi. Masalan, Nijniy Novgorodda 1906-yil ning 23-avgustida Rusiya musulmonlarining turmush va madaniyati muammolariga bag‘ishlangan qurultoy chaqiriladi. Behbudiy bu qurultoyda turkistonliklar guruhini boshqaradi va katta nutq so‘zlaydi 125 kunga cho‘zilgan bu safar haqida Behbudiy shunday ma‘lumot bergan edi: “1325 sanayi hijriyasinda Rusiya musulmonlarining muhtaram ziyoli va akobirlarining Nijni Yerminkasinda milliy ishlar to‘g‘risinda mashvarat qila turgan majlisg‘a musharraf bo‘lmoq uchun O‘runburg yo‘li ila Maskuf, Peterburg, Qozon vositasila Nijni Novago‘rud borib edim”. [7;86-b]

Ma‘rifat uchun birgina maktab kifoya qilmasdi. Zamon va dunyo voqealari bilan tanishib bormoq, millat va Vatanning ahvolidan, kundalik hayotidan ogoh bo‘lmoq kerak edi. Binobarin, millat uchun shunday oyna kerak ediki, unda u o‘z qabohatini ham, malohatini ham ko‘ra olsin.

Mana shu ehtiyoj va zarurat Behbudiyni teatr va matbuot sari boshladi. “Padarkush” shu tariqa maydonga keldi. Biroq uning dunyo ko‘rishi oson kechmadi, bunga sabab; birinchidan, chor hukumati mustamlaka Turkistonining ma‘rifat yo‘liga kirib, o‘z huquqini tanishidan manfaatdor emas edi; 1916-yildagi Turkiston general-gubernatori N. R. Kuropatkinning o‘z kundaligida yozgan va bugun juda mashhur bo‘lib ketgan: “Biz tubjoy xalqni taraqqiyotdan, maktabdan, rus hayotidan 50 yil chetda tutdik”, — degan so‘zlarini eslash kifoya. Ikkinchidan, turg‘unlik va tutqunlik tufayli avj olgan jaholat, mutaassiblik. “Kimiki sahnada ko‘rsang, oni jasorati bu”, — deb yozgan edi shoir Tavallo. Bu, bejiz emas. Xullas, 1911-yilda yozilgan “Padarkush” dramasi 1913-yildagina bosilib chiqadi. Kitob jildidagi: “Borodino jangi va Rossiyaning fransuzlar bosqinidan xalos bo‘lishining yubiley sanasiga bag‘ishlanadi”, — degan yozuv va uning Tiflis senzurasining ruxsati bilan chop etilishi shuni ko‘rsatadiki, ish oson ko‘chmagan. Pyesa bosilib chiqqandan keyin ham, uni sahnaga qo‘yish uchun yaqin bir pil vaqt

ketdi. Muallif bu haqdagi xatlarga javoban: “O‘ynaturgon odam yo‘q. Azbaski, Turkistonda bekor odam yo‘qki, xalq uchun ishlasa. Bekor kishi yo‘qki, teatru sahnasiga chiqib, “masxarabozlik” qilsa”, -deb yozadi. [8;62-b]

“Padarkush” o‘zbek dramachiligining hamma yakdil e’tirof etgan birinchi namunasidir. Mutaxassilar uni ham janr, ham mazmuniga ko‘ra yangi o‘zbek ada-biyotini boshlab bergan bir asar sifatida baholaydilar. Muallif “Milliy fojia” atagan 3 parda 4 manzarali bu drama hajman juda ixcham, mazmunan nixoyatda sodda va jo‘n. U jaholat va nodonlik haqida, o‘qimagan bolaning buzuq yo‘llarga kirib, o‘z otasini o‘ldirgani haqida hikoya qiladi. Orqa-oldini o‘ylamagan boyning Toshmurod ismli o‘gli bor. O‘g‘li o‘qimagan. Boy atrofidagilarning gapiga kirmaydi o‘g‘lini o‘qitmaydi, oqibatda u ko‘cha bezorilariga qo‘shiladi. Restoranda maishatga puli yetmay, sheriklarini tunda uyiga boshlab keladi. Boy uyg‘onib, ularni sezib qoladi, lekin uni o‘ldirib, pulini olib ketadilar. Xulosa: jaholat va nodonlik otaning ham, bolaning ham boshiga yetadi. Agar bugun millat shu ahvolga tushsachi?!

“Padarkush” dastlab Samarqandda 1914-yilning 15-yanvarida sahnaga qo‘yildi. “Xalq nihoyat ko‘p kelib, belat yetmagani va joyni yo‘qligi uchun uch-to‘rt yuz kishi qaytib ketdi”, — deb yozadi mahalliy matbuot.

Yana o‘sha yerda o‘qiymiz: “Belatlar bir-ikki kun avval yoshlarni g‘ayrati ilan sotilib tamom bo‘lub edi. Ba’zi kishilar belatlarini ikki bahog‘a foidasi bilan boshqaga sotdilar. Soat yettidan minglab xalq ibratxonaga hujum qilgan. Ammo belat yo‘q. Uch so‘m berib, tikka turmoqg‘a ham rozi, yana yer yo‘q”

Spektakl o‘z maishatiga o‘ralib dunyoni unutgan millatdoshlarga chaqmoqdek ta’sir etdi hatto, va’zu pandga yig‘laganlar bor edi. Ayniqsa, boyning o‘z o‘g‘li yordamida o‘ldirilib, moldunyosining fahshu ishrat uchun olib ketilishi voqealari kishilarni larzaga solgan.

Chamasi, asarning ijrosi ham baland saviyada bo‘lgan. Hatto, 20 yildan beri teatr ma’muriyatidagi odamlar ta’rif qilurdi. “Aholidagi olqish ibratxonani gumbirlatur” - degan jumlar shunga ishora qiladi.

11913-yildan Behbudiy matbuot ishlari bilan shu gullanadi apreldan “Samarqand” gazetasini chiqaradi. Gazeta turkiy va forsiy tillarda, haftada ikki marta, dastlab ikki, so‘ng to‘rt sahifada chop etilgan 15 ta sonidan keyin moddiy tanqislik tufayli chiqishi to‘xtagan. O‘sha yilning 20-avgustidan u “Oyna” jurnalini chiqara boshlaydi. Bu suratli haftalik majalla, asosan, o‘zbek tilida bo‘lib, unda ixcham forsiy she’r, maqolalar, ruscha e’lonlar ham berib borilardi. “Boshda haftada bir marta va ikkinchi yildan e’tiboran 15 kunda bir qatla chiqib, yigirma oy chamasi davom qildi. Kafkaz, Tatariston, Eron, Afg‘oniston, Hindiston va Turkiyagacha tarqalar edi. Jadidlarning sevikli jurnallari edi. Shuning uchun ular tomonidan hurmatlandi, sevilib o‘qildi”, — deb yozgan edi Ziyoy Said. Jurnal redaksiyasi muharrirning yangi shahardagi uyida joylashgan.

Behbudiy shu yillari nashr ishlari bilan qizgin shugullandi. “Nashriyoti Behbudiya” nomi bilan o‘z xususiy nashriyotini ochdi Fitratning “Bayonoti sayyohi hindi” asarini 1913-yilda ruschaga tarjima qildirib, nashr etdi. Turkiston xaritasini tuzib bosmadan chiqardi. Kutubxonani

yo‘lga qo‘ydi. O‘sha davr vaqtlı matbuotida “Behbudıy kutubxonasi” haqidagi xabarlarğa tez-tez duch kelasız. [9;4-b]

Behbudıy adabıy tanqidga katta e‘tibor berdi Navoiydan keyingi bir necha asrlik sukunatdan so‘ng bu sohaning xos xususiyatlarini tayin etib, adabiyotda uning teng huquqligi masalasini o‘rtaga qo‘ydi. “Tanqid saralamoqdur” (1914 y., 27-son) deb nomlangan edi uning ushbu mavzuga bag‘ishlangan jiddiy maqolalaridan biri.

Mahmudxo‘ja Behbudıyning Turkistondagi jadidchilik harakatiga ta’siri juda katta bo‘lib, uning ishlari va g‘oyalari regiondagi ta’lim va ijtimoiy-siyosiy rivojlanishga katta turtki bergan. Behbudıyning asosiy maqsadi Turkistonni zamonaviy usullar bilan rivojlantirish edi. U jadidchilik harakati doirasida ta’lim tizimining yangilanishi, ilm-fan va madaniyatning rivojlanishiga katta e‘tibor qaratgan.

Behbudıyning asosiy vazifalaridan biri yoshlarni zamonaviy bilim bilan ta’minlash edi. U, asosan, maktablarni jadid usulda ochish, yangi o‘quv dasturlari yaratish va an’anaviy o‘qitish metodlaridan voz kechishni maqsad qilgan. Behbudıy o‘zbek xalqining tarixiy merosini, tilini va madaniyatini saqlashni muhim deb hisoblagan.

Xulosa qilib aytganda, Mahmudxo‘ja Behbudıyning Turkistondagi jadidchilik harakatiga ta’siri tarixi davomida juda katta ahamiyat kasb etgan. Uning ishlarini davom ettirgan boshqa jadidchilar tomonidan, ta’lim, madaniyat va siyosiy hayotda katta o‘zgarishlar yuzaga keldi. Behbudıyning g‘oyalari va islohotlari, Turkistonning o‘zgarishiga turtki bo‘ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Хожи Муин, Махмудхўжа Бехбудий, «Зарафшон» газетаси, 1923 йил, 25 март
2. Mahmudxuja Beubudiy. Tanlangan asarlar. T.: Ma’naviyat, 1999. –B.11.
3. «Ойна» г., 1914 йил, 31-сон, 598-бет,
4. Махмудхўжа Бехбудий Қасди сафар, «Ойна» г., 1914 йил, 31-сон,
5. Doniyorovich A.I. Jadidlarning darsliklar yaratish faoliyatiga oid ayrim mulohazalar //Conferencea. – 2023. – B.542.
6. Axrorov I. Jadid ma’rifatparvarlarining maorif va tarbiyaga oid qarashlari// Til va adabiyot ta’limi jurnali 2022.-B16-18
7. Махмудхўжа Бехбудий «Ойна» г., 1914 йил, 14-сон,
8. Махмудхўжа Бехбудий «Ойна» г., 1913 йил, 5-сон,
9. Axrorov I. Hoji Muinning jadid maktablariga oid faoliyati xususida// Ma’mun akademiyasi axborotnomasida 2023.-B 8-11
10. Donyorovich, A. I. (2023). JADIDLARNING DARSЛИKLAR YARATISH FAOLIYATIGA OID AYRIM MULOHAZALAR. *Conferencea*, 118-123.